

1997

$\beta\ddot{y} \bullet - \zeta - \acute{A} \pm \ddot{A} \tilde{A}^1 \tilde{A} \frac{1}{4} \grave{A} \hat{A} , \ \text{œ} \mu \ddot{A} \pm \frac{1}{2} \neg \tilde{A} \ddot{A} \mu \acute{A}$
 $\beta\ddot{y} \neg \tilde{A} \cdot \ ^0 \zeta \ ^1 \frac{1}{2} \acute{E} \frac{1}{2} \ ^1 \ ^0 \text{®} \ \pm \frac{3}{4} \ ^1 \zeta \grave{A} \acute{A} - \grave{A} \mu \ ^1 \pm$

Manitakis, Antonis

$\beta\ddot{y} \text{“} \mu \frac{1}{2} \ ^1 \ ^0 \text{®} \ \acute{A} \ddot{A} \acute{A} \frac{1}{2} \zeta \ \frac{1}{4} \ ^1 \ ^0 \text{®} \ \text{”} \ ^1 \mu \acute{I} , \acute{A} \frac{1}{2} \tilde{A} \cdot \ \sim \mu \tilde{A} \tilde{A} \pm \text{»} \zeta \ \frac{1}{2} \neg \cdot \hat{A}$

<http://hdl.handle.net/11728/11414>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

Νέο-ρατσισμός, Μετανάστευση και ίση κοινωνική αξιοπρέπεια

(Το κείμενο αυτό αποτελεί εκτενή και επεξεργασμένη απόδοση προφορικής εισήγησης που έγινε στην αίθουσα τελετών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στις 29 Μαΐου 1997, σε ημερίδα 'κατά του ρατσισμού και της ξενοφοβίας' που οργάνωσε η Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης).

1. Υπάρχει ρατσισμός στην Ελλάδα σήμερα;

Το ερώτημα που πλανάται συχνά στις συζητήσεις για τον ρατσισμό, πιστεύω, πως είναι αν υπάρχει τελικά στην Ελλάδα ρατσιστικό φαινόμενο. Το ερώτημα αυτό, που υποδηλώνεται χωρίς να αντιμετωπίζεται ευθέως από τους ομιλητές ή συζητητές, δεν μπορεί να απαντηθεί φυσικά μονολεκτικά με ένα ναι ή με ένα όχι, ούτε βέβαια είναι δυνατόν να εξαρτηθεί η απάντησή του από δημοσκοπήσεις, που μόνο διαθέσεις καταγράφουν και αυτές με τρόπο υποβολιμαίο, σχηματικό και αποσπασματικό. Η δημοσκοπική ποσοτικοποίηση των διαθέσεων ή των απόψεων τμημάτων του πληθυσμού, έστω και αν απεικονίζει κάποια κατάσταση, δεν είναι σε θέση, πάντως, από μόνη της να περιγράψει ή να εξηγήσει ένα κοινωνικό φαινόμενο, τόσο σύνθετο όσο ο ρατσισμός, με ποικίλες κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις και προεκτάσεις.

Αν θέλουμε επομένως να αποφύγουμε γενικεύσεις, εύκολες σχηματοποιήσεις και γενικόλογους αφορισμούς χρειάζεται, τουλάχιστον, να καταλήξουμε σ' ένα συμβατικό, έστω, προσδιορισμό του τί εννοούμε με τον όρο «ρατσισμό».

Εφ' όσον ως «ρατσισμό» νοήσουμε την *ιδεολογία* εκείνη που διαχωρίζει τους ανθρώπους σε κατηγορίες με βάση τη *φυλετική καταγωγή τους* ή με βάση κάποιο άλλο *βιολογικό στίγμα*, χρώματος, δέρματος, μορφής, φυσιογνωμίας, σωματικής κατασκευής κλπ, και η οποία δικαιολογεί εξ αιτίας αυτού του διαχωρισμού *πράξεις βίας ή εκδηλώσεις έκδηλης περιφρόνησης* απέναντι στους ανθρώπους που φέρουν το *στίγμα της διάκρισης* αντιμετώπιζοντάς τους ως άτομα υποδεέστερης κατηγορίας, τότε θα πρέπει να παραδεχτούμε με βάση την εμπειρική παρατήρηση πως μια τέτοια ιδεολογία δεν κυριαρχεί στην Ελλάδα ούτε φαίνεται να βρίσκει απήχηση σε ευρέα στρώματα του πληθυσμού.

Δύσκολα θα μπορούσε κανείς εξάλλου να υποστηρίξει βάσιμα ότι μια τέτοιου είδους ρατσιστική ιδεολογία διαθέτει ισχυρά θεσμικά ερείσματα και ότι ο ρατσισμός αποτελεί επίσημη ή έστω καλυμμένη διοικητική πρακτική αποτέλεσμα μιας υποκριτικής κρατικής πολιτικής. Την ίδια δυσκολία θα συναντούσε κανείς και στην ερώτηση αν παρατηρούνται στην Ελλάδα φαινόμενα κοινωνικού ρατσισμού, κοινωνικές πρακτικές δηλαδή βίαιης περιφρόνησης ή εξευτελισμού που μπορούν να καταλήγουν ακόμη και σε εξολόθρευση κατηγορίας προσώπων από οργανωμένες ομάδες προσώπων, που εμφορούνται από ρατσιστική ιδεολογία.

Η αισιόδοξη αυτή διαπίστωση δεν λαμβάνει υπόψη της βέβαια μεμονωμένες ή και διάσπαρτες -όχι όμως οργανωμένες, συνεχείς ή διαδεδομένες, εκδηλώσεις κοινωνικού ρατσισμού- καθώς και ορισμένες διοικητικές πρακτικές κρατικού ρατσισμού. Τέτοιες πρακτικές και βέβαια υπάρχουν και έχουν επανειλημμένα επισημανθεί και στιγματιστεί, (είτε αφορούσαν τους τσιγγάνους είτε τους λαθρομετανάστες Αλβανούς) δεν συγκροτούν όμως, προς το παρόν τουλάχιστον, συνολικά κρινόμενες μια πολιτική κρατικού ρατσισμού, που συστηματικά και βάσει σχεδίου ακολουθείται από όργανα της κρατικής καταστολής.

Τίποτε δεν αποκλείει ωστόσο να αναπτυχθούν στο μέλλον τέτοια φαινόμενα, εφ' όσον η μετανάστευση συνεχίσει να προσλαμβάνει εκρηκτικές διαστάσεις και η εγκατάσταση μεταναστών στη χώρα μας προκαλεί αντιδράσεις ξеноφοβίας και κοινωνικής ανασφάλειας, γίνει δε πολιτική και ιδεολογική εκμετάλλευση των κοινωνικών αντιθέσεων που θα αναπτυχθούν. Αυτά όμως αφορούν το άμεσο μέλλον και όχι το παρόν που μας απασχολεί σήμερα.

2. Εθνολογικές και πολιτισμικές διαφορές ως βάση του νεορατσισμού.

Κάθε ρατσισμός έχει ανάγκη, κατ' αρχήν, από μία θεωρία που να τον δικαιολογεί, να τον στηρίζει ιδεολογικά και να τον συγκροτεί οργανωτικά και προγραμματικά. Παράλληλα με τη θεωρία και ίσως περισσότερο από αυτήν το φαινόμενο του ρατσισμού, ενεργοποιώντας πρακτικές και συμπεριφορές που βασίζονται στο θυμικό και στη συγκίνηση, στηρίζεται πολύ και στην ενεργοποίηση του *φαντασιακού* των ανθρώπων. Καλλιεργούνται και προβάλλονται από τους φορείς της ρατσιστικής ιδεολογίας αναπαραστάσεις και εικόνες και πλάθονται αντανakλαστικά ή στερεότυπα, που προκαλούν αισθήματα φόβου, υπεροχής, συμπλέγματα ανωτερότητας, αισθήματα ανασφάλειας ή

ανταγωνιστικότητας. Όλα αυτά μαζί συνθέτουν ένα φαινόμενο σύνθετο που μόνο πολιτικά και ιδεολογικά μπορεί να αντιμετωπιστεί, αφού και το ίδιο σε ιδεολογίες στηρίζεται και πολιτικούς στόχους επιδιώκει.

Οι διαπιστώσεις αυτές είναι χρήσιμες, διότι ενώ ο «ανθρωπολογικός» ρατσισμός που περιγράψαμε στην αρχή, και γνώρισε ιδιαίτερη έξαρση τον μεσοπόλομο, φαίνεται να έχει ξεθωριάσει, όλα δείχνουν εντούτοις ότι οι ευρωπαϊκές κοινωνίες δεν έχουν απαλλαγεί από ιδεολογίες που διαχωρίζουν τους ανθρώπους σε κατηγορίες κοινωνικά ανώτερες και κατώτερες: ένας νεορατσισμός άρχισε να εμφανίζεται κυρίως στην Ευρώπη και να προκαλεί διακρίνουσες, βίαιες και απαξιωτικές συμπεριφορές της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Ο νεορατσισμός δεν στηρίζεται σε ανθρωπολογικούς διαχωρισμούς αλλά σε εθνολογικές - πολιτισμικές διαφορές ή ιδιαιτερότητες. Διακρίνει τους πολιτισμούς και τα έθνη σε κατηγορίες ποιοτικά ανώτερους και κατώτερους, αρνείται να αναγάγει τις πολιτισμικές (στις οποίες κυρίαρχη θέση κατέχουν οι θρησκευτικές) διαφορές σε έναν κοινό παρονομαστή, να βρει ένα κοινό μέτρο ή μία κοινή αξία μεταξύ τους. Φροντίζει αντίθετα να ορίζει τους πολιτισμούς με έναν αμετάλλακτο διαχωριστικό προσδιορισμό. Πρόκειται για έναν ρατσισμό χωρίς φυλές, χρώματα ή ανθρωπολογικά στίγματα, που βασίζεται σε πολιτισμικούς διαχωρισμούς και τονίζει τους διαφορετικούς τρόπους και επίπεδα ζωής, τις διαφορετικές παραδόσεις ή θρησκευτικές πεποιθήσεις και ο οποίος δεν ευνοεί τις προσμίξεις, αντίθετα τις απεχθάνεται και επιδιώκει πάση θυσία τη διατήρηση της καθαρότητας και της ακεραιότητας του «ανώτερου» πολιτισμού.

Ο «διαφοριστικός» αυτός ρατσισμός, όπως τον απεκάλεσε ο Γάλλος πολιτικός φιλόσοφος Balibar, δεν πρεσβεύει αναγκαστικά την ανωτερότητα κάποιων πολιτιστικών ομάδων απέναντι σε κάποιες άλλες, αλλά επισείει τον κίνδυνο που διατρέχει ή τη βλάβη που θα υποστεί ο ανώτερος πολιτισμός από την ανεξέλεγκτη επαφή του με πολιτισμικά κατώτερες ομάδες. Υποστηρίζει την ασυμβατότητα των τρόπων ζωής και των παραδόσεων μεταξύ ορισμένων πολιτισμών και διαβλέπει θανάσιμο κίνδυνο από την κατάργηση των συνόρων. Αντιτίθεται στις πολιτισμικές επαφές και στον πολιτισμικό ή θρησκευτικό διάλογο, θεωρεί ως τη μόνη επιβεβλημένη πολιτική τον πολιτισμικό απομονωτισμό και την τόνωση και υπεράσπιση της πολιτισμικής ταυτότητας κάθε λαού, την οποία εκλαμβάνει ως αμετάλλακτη.

Ο νεορατσισμός αυτός, που είναι ο ρατσισμός της εποχής μας, τρέφεται από το πολύπλοκο πρόβλημα της μετανάστευσης που έχει προσλάβει στις μέρες μας εκρηκτικές διαστάσεις. Τεράστιες μάζες εξαθλιωμένων ασιατών και αφρικανών ασκούν με τις μετακινήσεις τους μεγάλη πίεση στην ευρωπαϊκή ήπειρο αναζητώντας απεγνωσμένα τα στοιχειώδη μέσα επιβίωσης επιφέροντας κοινωνικές ανακατατάξεις.

Στην Ελλάδα η μεταναστευτική πίεση έχει προσλάβει ανησυχητικές διαστάσεις μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του κρατικού σοσιαλισμού και τη μαζική είσοδο εποχιακών λαθρομεταναστών Αλβανών, Πολωνών, Σέρβων, Βουλγάρων και Γεωργιανών και πολλών άλλων.

Το μεταναστευτικό ρεύμα είναι πολύ έντονο και δρα με τη δύναμη φυσικού φαινομένου, είναι δε εξαιρετικά δύσκολο να ελεγχθεί με αστυνομικά ή βίαια μέσα. Είναι δυνατόν απλώς να περιοριστεί και εν μέρει να ανακοπεί όχι όμως να ανατραπεί. Η εφαρμογή αστυνομικών μέτρων με σκοπό την αποτροπή του φαινομένου δεν θα αποδειχτεί απλώς αναποτελεσματική ή περιορισμένης εμβέλειας, αλλά θα προκαλέσει βίαιες ή και αιματηρές κατασταλτικές παρεμβάσεις, ενώ θα δημιουργήσει ένα κλίμα ξеноφοβίας και κοινωνικής έντασης. Τα αποτελέσματα πάντως τέτοιων παρεμβάσεων θα είναι πολύ πενιχρά σε σχέση με την κινητοποίηση του κρατικού μηχανισμού που θα προκληθεί, καθώς και σε σχέση με το πολιτικό κόστος μιας τέτοιας επιχείρησης.

Η μετανάστευση αντιμετωπίζεται κυρίως με μέτρα κοινωνικής πολιτικής και περίθαλψης καθώς και με μία τολμηρή πολιτική απασχόλησης, η οποία προϋποθέτει όμως τη «νομιμοποίηση» κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις των λαθρομεταναστών και βέβαια την ένταση των μέτρων ασφάλειας ώστε να αντιμετωπιστούν το οργανωμένο έγκλημα, οι «μαφίες», η μαύρη αγορά και η άγρια εκμετάλλευση των λαθρομεταναστών από Έλληνες εμπόρους «λευκής σαρκός», ναρκωτικών και αδίστακτους εργολάβους.

Στο τόπο μας πιστεύω πως το φαινόμενο της μετανάστευσης αντιμετωπίζεται διστακτικά και αμήχανα. Στην πράξη ακολουθείται από τις κρατικές υπηρεσίες κάποια πολιτική ανοχής, που συνδυάζεται επιλεκτικά με μέτρα βάνουσης καταστολής, χωρίς να διαγράφεται στον ορίζοντα κάποια μακροπρόθεσμη πολιτική αντιμετώπισης της μετανάστευσης, η οποία έτσι κινείται μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας. Μόνο απέναντι στους Πόντιους ομογενείς ακολουθείται συνεκτική πολιτική ενσωμάτωσης στο κοινωνικό σύνολο.

Εν τω μεταξύ η μαζική, ανεξέλεγκτη και λαθραία είσοδος μεταναστών έχει αρχίσει να προκαλεί σε αρκετά στρώματα του πληθυσμού, ιδίως σε όσα βλέπουν ανταγωνιστικά τους εργαζόμενους μετανάστες και αισθάνονται ότι απειλείται η εργασία τους, φαινόμενα *κοινωνικής ανασφάλειας*. Αισθάνονται ότι με την αθρόα είσοδο αλλοδαπών, που ζητούν εργασία, κινδυνεύει η απασχόλησή τους, αφού πιέζεται αθέμιτα το ημερομίσθιό τους από τον αθέμιτο ανταγωνισμό των ανασφάλιστων μεταναστών. Δεν είναι δύσκολο να αποδοθεί κάτω από αυτές τις συνθήκες η ανεργία τους στους λαθρομετανάστες. Η ανασφάλεια και ο φόβος της ανεργίας δεν χρειάζονται και πολλά για να προκαλέσουν στη συνέχεια αισθήματα *ξеноφοβίας* και να εκθρέψουν μια ιδεολογία απειλής της πολιτισμικής μας ταυτότητας, να καλλιεργήσουν δηλαδή αμυντικά αισθήματα, που οδηγούν αναγκαστικά σε αντιδράσεις ή πρακτικές πολιτισμικής εσωστρέφειας και εθνικής περιχαράκωσης. Η μετανάστευση εκλαμβάνεται και βιώνεται αποκλειστικά ως απειλή για τον πολιτισμό και την εθνική μας ταυτότητα, ενώ οι θετικές της πλευρές, όπως η παραγωγή έργου, η συμβολή στην αύξηση του κοινωνικού προϊόντος, η απασχόληση σε τομείς που είχαν εγκαταλειφθεί και υπήρχε έλλειψη προσφοράς εργασίας, κυρίως όμως ο εμπλουτισμός της κοινωνίας μας με νέα δυναμικά μέλη, η γόνιμη επαφή με άλλους πολιτισμούς, η διεύρυνση του παραγωγικού και πνευματικού δυναμικού της χώρας, η ενίσχυση του εθνικού νομίσματος καθώς και της διεθνούς θέσης της Ελλάδος κ.ά., όλα αυτά αποσιωπώνται ή διαστρεβλώνονται.

3. Κρατικές πολιτικές αντιμετώπισης της μετανάστευσης.

Τρεις θα μπορούσαν να είναι οι δυνατές πολιτικές αντιμετώπισης της μετανάστευσης:

α) η πολιτική της αφομοίωσης, β) η πολιτική της ενσωμάτωσης και γ) η πολιτική της ένταξης.

A) Η πολιτική *αφομοίωσης* συνεπάγεται τη πλήρη, βίαιη, αναγκαστική ή και εκούσια, τυπική εξομοίωση των μεταναστών με τους ιθαγενείς του τόπου υποδοχής και η ολοκληρωτική αποδοχή του τρόπου ζωής, των παραδόσεων και των αξιών της νέας κοινωνίας με ταυτόχρονη αποβολή της εθνικής, θρησκευτικής ή πολιτισμικής ιδιαιτερότητάς τους.

B) Η πολιτική της *ενσωμάτωσης* οδηγεί στη θεσμική ή νομική εξομοίωση των μεταναστών με τους ημεδαπούς και στην ίση τυπικά μεταχείρισή τους χωρίς διακρίσεις φυλής, χρώματος, καταγωγής,

θρησκευματος, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αλλά χωρίς την αναγνώριση της πολιτισμικής, εθνολογικής, θρησκευτικής ή κοινωνικής ιδιαιτερότητάς τους. Η εφαρμογή της ίδιας νομοθεσίας αλλά και της ίδιας εκπαιδευτικής, πολιτιστικής ή εργασιακής πολιτικής απέναντι στους αλλοδαπούς μετανάστες είναι μεν αναγκαία τυπική συνέπεια της καθολικής ή οικουμενικής αναγνώρισης των ατομικών δικαιωμάτων σε όλους του ανθρώπους χωρίς καμία διάκριση, έχει όμως ως αποτέλεσμα η πολιτική αυτή την άρνηση αναγνώρισης της πολιτισμικής ή θρησκευτικής ιδιαιτερότητας σε ομάδες ανθρώπων με ξεχωριστά γνωρίσματα. Έτσι ενώ τους αναγνωρίζονται όλα τα ατομικά δικαιώματα, δεν τους αναγνωρίζονται συλλογικά δικαιώματα ή δικαιώματα απόλαυσης δημόσιων αγαθών.

Γ) Η πολιτική της ένταξης περιέχει μεν αρκετά κοινά σημεία με την προηγούμενη πολιτική, αλλά διαφοροποιείται από αυτήν κυρίως ως προς την αναγνώριση συλλογικών δικαιωμάτων ή δικαιωμάτων που αρμόζουν στις ιδιαιτερότητες της κοινωνικής ομάδας των μεταναστών. Η πολιτική αυτή σημαίνει αναγνώριση και σεβασμό της πολιτισμικής, θρησκευτικής και κοινωνικής ιδιαιτερότητας των μεταναστευτικών ομάδων. Η ένταξή τους στο κοινωνικό σύνολο γίνεται με πλήρη αναγνώριση των θεμελιωδών δικαιωμάτων που ανήκουν ούτως ή άλλως σε όλους τους ανθρώπους με ταυτόχρονη όμως αναγνώριση και των συλλογικών δικαιωμάτων, που τους επιτρέπουν να απολαμβάνουν τα συλλογικά αγαθά, που τους ανήκουν ως ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα με ξεχωριστά αιτήματα και με ανάγκες διαφορετικές από εκείνες της πλειοψηφίας.

Κλίνω υπέρ της τρίτης πολιτικής χωρίς βέβαια να αποκλείω τη δεύτερη ή να απορρίπτω τη δυνατότητα συνδυασμού των δύο τελευταίων ανάλογα με τα προβλήματα, τις δυνατότητες εφαρμογής και την αποτελεσματικότητα της μίας ή της άλλης λύσης. Η πολιτική της ένταξης, με τη μία ή την άλλη παραλλαγή, είναι κατά τη γνώμη μου η πιο ενδεδειγμένη από άποψη κοινωνικής και εθνικής πολιτικής αλλά και η περισσότερο εναρμονισμένη με το Σύνταγμα και με τις συνταγματικές μας παραδόσεις.

Είναι λάθος να πιστεύεται ότι κινδυνεύει η πολιτιστική μας ταυτότητα από την εισροή των μεταναστών στη χώρα μας. Αυτή που πρέπει να αισθάνεται ότι απειλείται είναι μια συγκεκριμένη αντίληψη περί της εθνικής και πολιτιστικής ταυτότητας. Κινδυνεύει μια στερεότυπη, απαρχαιωμένη, προγονόπληκτη ή αρχαιολατρική και εθνοκεντρική αντίληψη, που ενώ ταυτίζει το έθνος με την ορθοδοξία δεν παραλείπει να ανάγεται με τρόπο αφηρημένο και επιλεκτικό στον αρχαιοελληνικό ειδωλολατρικό πολιτισμό για να καταλήξει σε

ιδεοληπτικούς προσδιορισμούς της εθνικής μας ταυτότητας χωρίς επαφή με την ιστορική πραγματικότητα.

Η εθνική-πολιτισμική ταυτότητα ενός λαού δεν είναι στατική ούτε αναλλοίωτη, δεν ορίζεται με ταυτολογίες ή με αναγωγές σε αμετάλλακτους προσδιορισμούς. Είναι ανοικτή στην ιστορία και ανεκτική απέναντι στην κοινωνία, πλάθεται και αναπλάθεται διαρκώς σε επαφή με την μεταβαλλόμενη πραγματικότητα ενόψει ενός απρόβλεπτου μέλλοντος. Ας μη ξεχνούμε ότι στην τρισχιλιετή ιστορία μας, η πολιτισμική μας ταυτότητα μεταλλάχτηκε πολλές φορές αφομοιώνοντας νέα στοιχεία και γονιμοποιώντας τα παλαιά. Η φυσιογνωμία της άλλαξε πολλές φορές και προσαρμόστηκε στα νέα ιστορικά δεδομένα άλλες τόσες. Δεν φοβήθηκε το ξένο ούτε αρνήθηκε το νέο. Δεν είδε τον αλλοδαπό ή μετανάστη ως αντίπαλο ή ξένο αλλά απλώς ως διαφορετικό, άλλωστε η έννοια του αλλοδαπού δεν υπήρχε τότε.

Είμαστε ένας «λαός» ή καλλίτερα μια πολιτισμική ενότητα κατ'εξοχήν μεταναστευτική κοσμοπολίτικη, ένας λαός, εν πάση περιπτώσει, που γνώρισε τα δεινά αλλά και τα οφέλη της μετανάστευσης, που έπεσε θύμα ρατσιστικής συμπεριφοράς και δυσμενών διακρίσεων από κράτη που δέχτηκαν μετανάστες. Πολλοί από μας είμαστε εξάλλου τέκνα ή εγγόνια προσφύγων από τη Μικρά Ασία ή την Ανατολική Θράκη, οι οποίοι είχαν υποστεί κοινωνικές διακρίσεις από τους «Ελλαδικούς» λόγω της καταγωγής τους.

Ο αρχαιοελληνικός, ο ελληνιστικός, ο βυζαντινός πολιτισμός επέζησαν γιατί μετασχηματίστηκαν αφομοιώνοντας διαρκώς έργα και αξίες πολιτισμικές της εποχής τους, συμβιώνοντας αρμονικά με το «άλλο» και το «διαφορετικό», το οποίο δεν φοβήθηκαν αλλά συνομίλησαν μαζί του. Άντεξαν στο χρόνο και στη ιστορία γιατί παρήγαγαν αξίες με οικουμενική ισχύ που ξεπερνούσε τα όρια της εποχής και της κοινωνίας που τις δημιούργησε.

4. Οι συνταγματικές εγγυήσεις της ισότητας δικαιωμάτων ή της ίσης κοινωνικής αξιοπρέπειας ημεδαπών και αλλοδαπών.

Η προηγούμενη διαπίστωση μπορεί και πρέπει να αποτελέσει την πολιτικο-φιλοσοφική αφετηρία και την προερμηνευτική επιλογή για την ερμηνεία του θεμελιώδους νόμου της χώρας μας που είναι το Σύνταγμα.

Η θεμελιωδέστερη αρχή του Συντάγματος που αντιστέκεται και εμποδίζει ή δικαιολογεί την αρνητική αξιολόγηση πράξεων, κρατικών ή ιδιωτικών, που συνεπάγονται δυσμενείς διακρίσεις σε βάρος κοινωνικών ομάδων, μοιονοτήτων ή προσώπων με βάση τη φυλετική καταγωγή τους, τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις ή την εθνική τους προέλευση, είναι η αρχή του σεβασμού της *αξίας του ανθρώπου ως προσώπου* (άρθρο 2 παρ.1Σ). Η ίδια αρχή αντιστρατεύεται και αποτρέπει κάθε ενέργεια ατομική ή κρατική που περιφρονεί ή εξευτελίζει τους αλλοδαπούς, και τους αντιμετωπίζει με έκδηλα αισθήματα ξενοφοβίας.

Το άρθρο 2 παρ. 1Σ, που επιβάλλει, λοιπόν, το σεβασμό της αξίας του ανθρώπου, θα πρέπει να ερμηνεύεται, ενόψει των φαινομένων του νεορατσισμού και της ξενοφοβίας, σε συνδυασμό με μία άλλη διάταξη του ισχύοντος Συντάγματος, πολύ παλιά ως προς το περιεχόμενό της, η οποία και συμπυκνώνει την πεμπτοσύια της συνταγματικής αντιμετώπισης των αλλοδαπών από την ελληνική Πολιτεία: πρόκειται για τη διάταξη του άρθρου 5 παρ.2Σ, που ορίζει ότι «πάντες οι ευρισκόμενοι εντός της ελληνικής Επικρατείας απολαύουν απολύτου προστασίας της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας των». Με το άρθρο αυτό καθιερώνεται η *ισότητα στην ελευθερία όλων των προσώπων που συμβαίνει να διαμένουν στην ελληνική Επικράτεια χωρίς διάκριση φύλου, χρώματος, γλώσσας, φυλής, πολιτικών ή θρησκευτικών πεποιθήσεων, εθνικής ή κοινωνικής καταγωγής, περιουσίας, γέννησης ή άλλης κατάστασης*. Η διεύρυνση του κανονιστικού πεδίου του άρθρου 5 παρ.2Σ είναι δυνατή χάρη στην επικουρική ερμηνευτική συμβολή του άρθρου 14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το οποίο απαγορεύοντας τις διακρίσεις, που μόλις αναφέραμε, συμπληρώνει ερμηνευτικά το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 5 παρ.2 του Συντάγματος.

Η ισότητα στην ελευθερία, στην προστασία της ζωής, της τιμής και της αξιοπρέπειας του καθένα καθιερώνεται, λοιπόν, *ως γενική και θεμελιώδης αρχή της ελληνικής έννομης τάξης*, η οποία από τα πρώτα επαναστατικά συντάγματα, εξομοίωσε σε ό,τι αφορά την έννομη προστασία, όλους εκείνους οι οποίοι «έξωθεν ελθόντες κατοικήσωσιν ή παροικήσωσιν εις την Επικράτειαν της Ελλάδος» με τους «Έλληνες οι οποίοι εισίν ίσοι ενώπιον των Νόμων άνευ τινός εξαιρέσεως». Για να μην υπάρξει δε η παραμικρή αμφιβολία ως προς την *ίση προστασία της ελευθερίας και της προσωπικής ασφάλειας Ελλήνων και αλλοδαπών* ο Νόμος της Επιδάυρου ήτοι το προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την εν Άστρει Εθνικήν Συνέλευσιν διευκρίνισε ότι «η ιδιοκτησία, τιμή

και ασφάλεια εκάστου Έλληνας και παντός ανθρώπου εντός της Επικρατείας ευρισκομένου είναι υπό την προστασία των Νόμων.»

Στο ιστορικό πλαίσιο ενός ουσιαστικού κράτους δικαίου, όπως είναι το ελληνικό, η θεμελιώδης φιλελεύθερη αρχή της ίσης ελευθερίας συμπληρώνεται και ολοκληρώνεται με την αρχή της *ίσης κοινωνικής αξιοπρέπειας* για όλους τους ανθρώπους. Όλοι «οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι σε αξιοπρέπεια και σε δικαιώματα», διακηρύσσει εξάλλου το άρθρο 1 της Οικουμενικής Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και πρέπει να αντιμετωπίζονται άρα ως *φορείς ίσης ηθικής και κοινωνικής αξίας*. Η ιδέα της ίσης αξιοπρέπειας, που απορρέει από το άρθρο 2 παρ. 1Σ, υπερβαίνει και συμπληρώνει ταυτόχρονα την ισότητα στην ελευθερία καθώς και την αρχή της ισότητας ενώπιον του νόμου, διότι επιτάσσει το σεβασμό της προσωπικότητας του καθένα έτσι όπως αυτή αναπτύσσεται σε συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις μέσα από τα κοινωνικά σύνολα στα οποία βρίσκεται κάθε άνθρωπος ενταγμένος.

Ως φορέας ίσης κοινωνικής αξιοπρέπειας ο κάθε άνθρωπος διεκδικεί δικαιώματα που του ανήκουν όχι μόνο ως άτομο αλλά και ως μέλος ενός κοινωνικού συνόλου, του οποίου αποτελεί οργανικό μέρος. Τα δικαιώματα αυτά του επιτρέπουν να ενεργεί συλλογικά, να προασπίζεται συλλογικά αγαθά, (την παιδεία, την θρησκεία και τον πολιτισμό που του ταιριάζει) και να διεκδικεί μεταχείριση ανάλογη και αντίστοιχη στις κοινωνικές ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει η περίπτωση του.

Οι μετανάστες, νόμιμοι ή παράνομοι, λαθραίοι ή μη, προστατεύονται από τα δικαιώματα και τις αρχές που καθιερώνουν τα άρθρα 5 παρ.2 Σ, 2 παρ. 1Σ σε συνδυασμό προς το άρθρο 25παρ. 1Σ, που εγγυάται τα δικαιώματα του ανθρώπου ως *ατόμου* και ως *μέλους του κοινωνικού συνόλου*. Νομιμοποιούνται άρα να αξιώνουν, ως άτομα και μέλη του κοινωνικού συνόλου, τον ίδιο σεβασμό, που έχουν οι ημεδαποί, όλων των δικαιωμάτων που συνδέονται με την ελευθερία, την τιμή, την ιδιοκτησία, την ασφάλεια και την κοινωνική τους αξιοπρέπεια. Καμμία διάκριση δεν δικαιολογείται ως προς την απόλαυση των δικαιωμάτων αυτών, που να απορρέει από το γεγονός ότι είναι αλλοδαποί και μάλιστα παράνομοι.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να γίνει μία επισήμανση: το γεγονός ότι με βάση τα άρθρα, που προαναφέραμε, οι μετανάστες ή αλλοδαποί, παράνομοι ή νόμιμοι, έχουν τα ίδια δικαιώματα, όσον αφορά την ελευθερία, την τιμή, την περιουσία τους και την αξιοπρέπειά τους, δεν σημαίνει ότι το ισχύον Σύνταγμα καθιερώνει την ισότητα ενώπιον του νόμου και για τους αλλοδαπούς. Και τούτο διότι σε ό,τι αφορά ειδικά

την ισότητα ενώπιον των νόμων, αυτή καθιερώνεται ρητά μόνο για τους Έλληνες (Άρθρο 4 παρ. 1Σ). Η υποχρέωση άρα του κράτους για ίση νομοθετική μεταχείριση αφορά ρητά μόνο τους ημεδαπούς και δεν επεκτείνεται υποχρεωτικά και στους αλλοδαπούς, παρά μόνο αν το θελήσει ή το έχει επιτρέψει ο νομοθέτης.

Στην κατηγορία αυτή δεν υπάγονται οι αλλοδαποί που προέρχονται από τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι οποίοι υπόκεινται σε ένα ειδικό ευνοϊκό νομικό καθεστώς, που διέπεται από τις ευρωπαϊκές συνθήκες, γι' αυτό και διαφοροποιούνται από τους άλλους αλλοδαπούς και δεν υπάγονται στο καθεστώς που περιγράφουμε εδώ.

Για τους μη κοινοτικούς, λοιπόν, μετανάστες η συνταγματική κατοχύρωση της ισότητας ενώπιον του νόμου για τους Έλληνες πρακτικά σημαίνει ότι οι λαθρομετανάστες δεν έχουν συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα στην είσοδο, διαμονή και κυκλοφορία στην χώρα, παρά μόνο εφ' όσον και καθ' όσον τους το επιτρέπει ο νόμος, μόνο δηλαδή εφ' όσον γίνουν νόμιμοι και αποκτήσουν άδεια παραμονής. Το ίδιο ισχύει και για τα δικαιώματα στην εργασία, στην κοινωνική ασφάλιση, στη στέγη, στην πρόνοια, δικαιώματα που έχουν οι αλλοδαποί, μόνον εφ' όσον πληρούνται οι προϋποθέσεις που προβλέπει ο νόμος, ανεξάρτητα από την ιθαγένειά τους. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και τα δικαιώματα συλλογικής δράσης, όπως το δικαίωμα της συνένωσης και της συνάθροισης, που συνταγματικά είναι κατοχυρωμένα μόνο για τους Έλληνες, αν και δεν αποκλείεται η ισότιμη νομοθετική μεταχείριση και των αλλοδαπών.

Έτσι, ενώ, όπως είδαμε, οι αλλοδαποί, ως μετανάστες, νόμιμοι ή παράνομοι, δικαιούνται να διεκδικούν ίση με τους Έλληνες δυνατότητα απόλαυσης της ελευθερίας και της αξιοπρέπειάς τους, δεν απολαμβάνουν την ίδια νομοθετική μεταχείριση με τους Έλληνες σε όλους τους τομείς, εκτός εάν η ίση μεταχείριση προκύπτει ειδικά από τη νομοθεσία (εργατική, ασφαλιστική, αστική, εμπορική ή φορολογική). Το Σύνταγμα καθιερώνει άρα ως προς τους αλλοδαπούς - μη κοινοτικούς- την ισότητα στην ελευθερία και στην αξιοπρέπεια, ισότητα, δηλαδή, στα συνταγματικά δικαιώματα που αφορούν την προσωπική ελευθερία και ασφάλειά τους, την περιουσία τους, την πνευματική τους ελευθερία, τη δικαστική τους προστασία κ.ά., όχι όμως και την ισότητα ενώπιον του νόμου ή την ίση νομοθετική μεταχείριση για όλα τα θέματα.

Το Σύνταγμα δεν απαγορεύει ρητά, είναι αλήθεια, πράξεις ή εκδηλώσεις ή μέτρα, νομοθετικής ή διοικητικής φύσης, που είναι εμποτισμένα από την ιδεολογία του ρατσισμού ή της ξενοφοβίας.

Αποκλείοντας ωστόσο ρητά κάθε διάκριση ή μεταχείριση διακρίνουσα, δυσμενή, περιφρονητική ή προσβλητική, που βασίζεται στη φυλή, στη γλώσσα, στη θρησκεία, ή στην εθνική καταγωγή των υποκειμένων που απευθύνεται, απαγορεύει έμμεσα, πλήν όμως αναμφίβολα, κάθε πράξη που εκδηλώνει φυλετική ή ξενόφοβη περιφρόνηση ή αποστροφή.

5. Το Σύνταγμα ως κείμενο πολιτισμικά ουδέτερο και η κατοχύρωση της υποκειμενικότητας και της δυνατότητας συλλογικού αυτοπροσδιορισμού των πολιτισμικών κοινοτήτων.

Το ερώτημα που τίθεται, μετά από όσα λέχτηκαν, είναι αν το Σύνταγμα είναι πολιτισμικά ουδέτερο και αν επιτρέπει ή ανέχεται την δυσμενή νομοθετική ή διοικητική μεταχείριση διαφορετικών από την ελληνική πολιτισμικών συλλογικοτήτων ή μοιονοτήτων.

Είναι γεγονός ότι τα Συντάγματα, αν και αποτυπώνουν ιδεολογίες ή αξίες των πολιτικών δυνάμεων που ήταν κυρίαρχες την εποχή της θέσπισής τους, δύσκολα μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι οι αντιφατικές πολιτικά και συγκρουόμενες νοηματικά κατά την εφαρμογή τους συνταγματικές διατάξεις, γίνονται καλοί αγωγοί ορισμένων μόνον ιδεολογιών και ότι επιβάλλουν καθορισμένες πολιτισμικές αξίες σε βάρος κάποιων άλλων.

Τα Συντάγματα καθορίζουν πριν από όλα διαδικασίες ή τρόπους οργάνωσης και δράσης της εξουσίας καθώς και ευχέρειες ή δυνατότητες δράσης και αυτοπραγμάτωσης των πολιτών και των ομάδων. Είναι ή, έστω, πρέπει να ερμηνεύονται σαν να ήταν πολιτισμικά ή ιδεολογικά ουδέτερα. Δεν νομιμοποιούνται να θέλουν να επιβάλουν κανενός είδους πολιτισμό και κανένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής ή συμβίωσης. Ίσες δυνατότητες ή ευχέρειες κοινωνικής και πολιτικής συμβίωσης οφείλουν να καθιερώνουν, τόσο σε άτομα όσο και σε ομάδες.

Είναι προφανές άλλωστε ότι το ελληνικό Σύνταγμα δεν είναι πολιτισμικά ουδέτερο, αφού θεωρεί την ελληνο-ορθόδοξη θρησκεία ως την επικρατούσα και προνοεί υπέρ της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ενώ επιβάλλει σκοπούς στην εκπαίδευση και παιδεία των ελληνοπαίδων (άρθρο 16 παρ. 2Σ). Το σύστημα ωστόσο των δικαιωμάτων που καθιερώνεται συνταγματικά, χωρίς να προνοεί ειδικά ή να δικαιολογεί ή να επιβάλλει ιδιαίτερη μεταχείριση και σεβασμό ομάδων ή μειονοτήτων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ή με ξεχωριστές συλλογικές ταυτότητες (όπως άτομα με ειδικές ανάγκες, γλωσσικές ή θρησκευτικές μειονότητες, τσιγγάνοι, ομοφυλόφιλοι, μετανάστες κ.ά.), δεν επιτρέπει

ωστόσο δυσμενείς διακρίσεις σε βάρος τους και καθιερώνει μια ίση τυπική προστασία, ίσες τυπικές δυνατότητες συλλογικής διαβίωσης των ομάδων ή των συλλογικοτήτων αυτών καθώς και συλλογικού αυτοπροσδιορισμού τους (θρησκευτικού, φιλοσοφικού, εκπαιδευτικού, εθνικού ή γλωσσικού). Η έλλειψη επομένως ειδικής αναγνώρισης από το Σύνταγμα των διαφόρων «συλλογικών ταυτοτήτων» ή ομάδων δεν δικαιολογεί κανενός είδους δυσμενή ή περιφρονητική μεταχείρισή τους.

Το Σύνταγμα δεν μπορεί, εξάλλου, να θεωρηθεί τυφλό ή εντελώς αδιάφορο απέναντι στον τρόπο ζωής και στις συλλογικές μορφές διαβίωσης των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, που διαθέτουν μια συλλογική πολιτισμική ταυτότητα, όπως είναι οι διάφορες κατηγορίες μεταναστών, οι τσιγγάνοι, οι γλωσσικές ή θρησκευτικές μειονότητες κλπ.. Είναι αντίθετα ανεκτικό απέναντι στον τρόπο πραγμάτωσης από κάθε κοινότητα των πολιτισμικών της αναγκών και αξιώσεων. Στην κάθε πολιτισμική κοινότητα εναπόκειται, μέσα στο πλαίσιο της δημόσιας ή ιδιωτικής αυτονομίας που διαθέτει, να βρει τρόπους νόμιμους και θεμιτούς πραγμάτωσης ή αυτοπραγμάτωσης των αξιώσεών της. Μπορεί έτσι το Σύνταγμα να μην αναγνωρίζει ρητά την ύπαρξη ξεχωριστών πολιτισμικών κοινοτήτων εντός του κράτους ή της κοινωνίας, εγγυάται εντούτοις τη δυνατότητα του πολιτισμικού αυτοπροσδιορισμού των κοινοτήτων αυτών, με άλλες λέξεις τη δυνατότητα αυτοπραγμάτωσης των τρόπων συλλογικής ζωής που προκρίνουν μόνες τους με βάση την αρχή της συλλογικής αυτονομίας τους.

Σε ένα κράτος δικαίου, όπως είναι η Έλληνική Δημοκρατία, κάθε πολιτισμική κοινότητα απολαμβάνει όλων των τυπικών εγγυήσεων μιας αυτοδύναμης πολιτισμικής αναπαραγωγής της. Η πολιτισμική της επιβίωση δεν είναι βέβαια θέμα του κράτους, το οποίο περιορίζεται στο να εγγυάται απλώς τις δυνατότητες της αυτοαναπαραγωγής της μέσα από την κατοχύρωση της ελευθερίας της έκφρασης και της ελεύθερης πολιτισμικής επικοινωνίας. Οι πολιτισμικές παραδόσεις και οι τρόποι ζωής των διαφόρων κοινοτήτων, ο πολιτισμικός τους βίοκοσμος δηλαδή, αναπαράγεται μόνος του μέσα από την ελεύθερη έκφραση και δημιουργική επικοινωνία με άλλους τρόπους ζωής και παραδόσεις. Το κράτος δεν οφείλει να προστατεύσει την μοναδικότητα και την ιδιαίτερη φυσιογνωμία κάθε πολιτισμικής κοινότητας, εγγυάται απλώς τις ελάχιστες προϋποθέσεις της ανεμπόδιστης αναπαραγωγής της. Οποιαδήποτε εγγύηση υποχρεωτικής επιβίωσής τους θα στερούσε αναγκαστικά από τις κοινότητες την ελευθερία να αποφασίζουν μόνες

τους για τη διαφύλαξη ή μη της πολιτιστικής τους κληρονομιάς αλλά και για τη δυνατότητα απόλαυσης της μοναδικότητάς τους.

Η ελληνική κοινωνία δεν είναι πολυπολιτισμική, δεν χαρακτηρίζεται από πολιτισμική πολλαπλότητα, αντίθετα είναι από τις πιο ομοιογενείς πολιτισμικά (γλωσσικά, θρησκευτικά, εθνολογικά) κοινωνίες. Η μετανάστευση ενδέχεται ωστόσο να εισαγάγει ρωγμές στο οικοδόμημα αυτό και εν πάση περιπτώσει η ελληνική κοινωνία θα είναι υποχρεωμένη να συνυπάρξει με πολλαπλές πολιτισμικές μεταναστευτικές μειονότητες. Η συνύπαρξη διαφορετικών τρόπων ζωής δεν μπορεί να γίνει παρά με βάση την συνταγματική αρχή της τυπικά ίσης μεταχείρισης και της πολιτισμικής ουδετερότητας του κράτους. Στις κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από πολιτισμική πολλαπλότητα, όπως συμβαίνει κυρίως με πολλά κράτη, π.χ. τις Η.Π.Α. ή πολλά βαλκανικά κράτη, Βοσνία, Αλβανία, Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας, το κράτος παραμένει και οφείλει να παραμείνει πολιτισμικά ουδέτερο, εξασφαλίζοντας στον κάθε πολίτη τη δυνατότητα να αναπτυχθεί χωρίς περιορισμούς και κρατικούς πολιτισμικούς στόχους.

Οι πολιτισμοί δεν επιβιώνουν, άλλωστε, στη μοναξιά, είναι αναγκασμένοι να ζήσουν σήμερα σε μια ανοικτή κοινωνία, η οποία δεν γνωρίζει σύνορα πολιτιστικά ούτε εμπόδια επικοινωνίας, οφείλει αντίθετα να αναμετριέται καθημερινά με άλλους τρόπους ζωής, με άλλες παραδόσεις. Η δυνατότητα της επιβίωσής τους θα εξαρτηθεί από τη δύναμη και την ικανότητα να μετασχηματίζονται διατηρώντας την ιδιαιτερότητά τους μέσα από την επαφή και την επικοινωνία. Οι συνταγματικές εγγυήσεις ενός κράτους δικαίου περιορίζονται να διασφαλίζουν αυτή τη δυνατότητα αυτοαναπαραγωγής τους μέσα από την ανταλλαγή, το διάλογο και την επικοινωνία με τους άλλους, με το ξένο, με το διαφορετικό.

Ζούμε μια εποχή, ειδικά στην Ευρώπη, πρωτοφανών πολιτισμικών προσμίξεων και μετασχηματισμών. Τα εθνικά σύνολα στο συμβολικό επίπεδο υποχωρούν και αντικαθίστανται από νέους σχηματισμούς, που παίρνουν τη μορφή των πολιτισμικών ενοτήτων. Η πολιτισμική μας επιβίωση θα εξαρτηθεί από την ικανότητά μας να συμμετάσχουμε δημιουργικά χωρίς συμπλέγματα εθνικής υπεροχής και ανωτερότητας στις κοσμογονικές διεργασίες που συντελούνται. Χρειάζεται για τον σκοπό αυτό να συνειδητοποιήσουμε το δυναμικό και δημιουργικό χαρακτήρα της πολιτισμικής μας ταυτότητας και να αντιληφθούμε ότι δεν είμαστε απλώς φορείς μιας μακραίωνης και πολύμορφης πολιτιστικής κληρονομιάς αλλά και λαμπαδοφόροι

οικουμενικών αξιών, κυρίως όμως δημιουργοί νέων πολιτισμικών αξιών.

Υπάρχουμε πολιτισμικά και θα εξακολουθήσουμε να υπάρχουμε όχι διότι κάποτε υπήρξαμε, αλλά γιατί σήμερα δημιουργούμε και μετασηματίζουμε αυτό που κληρονομήσαμε, συμμετέχοντας με την πολιτισμική μας ιδιαιτεροτητά στο οικουμενικό γίγνεσθαι της ανθρωπότητας χωρίς ξενοφοβίες, πολιτισμικές ανασφάλειες, εθνικούς απομονωτισμούς. Ο τόπος αυτός υπήρξε γέφυρα του δυτικού με τον ανατολικό πολιτισμό και λειτούργησε ως χωνευτήρι πολιτισμών. Η πολιτισμική μας ταυτότητα δεν υπήρξε στατική ούτε παραμένει αναλλοίωτη, τη δημιουργούμε καθημερινά σμιλεύοντάς την με παλαιά και νέα υλικά, με φαντασία και αυτοπεποίθηση, με ανοικτό μυαλό και κυρίως με φιλόξενη καρδιά.

Βιβλιογραφία ειδική που βασικά χρησιμοποιήθηκε.

Ετιέν Μπαλιμπάρ Ιμμανουέλ Βαλλεστάιν, Φυλή, Έθνος, Τάξη, οι διαφορούμενες ταυτότητες, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1991.

J. Habermas, Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου, Νέα-Σύνορα, Λιβάνης, Αθήνα, 1994.

Ch. Taylor, The Politics of Recognition, σ. 25-73, σε «Multiculturalism, examining the politics of recognition», (ed. A. Gutmann), Princeton, New Jersey, 1992. Στο ίδιο τόμο βρίσκεται μεταφρασμένη στα αγγλικά και η μελέτη του *J. Habermas*, που παραθέσαμε πιο πάνω.

P. Bonetti, Prime note sula tutela costituzionale contro il razzismo e la xenofobia, *Rivista trimestriale di diritto pubblico*, 1994, σ. 4-83.

Th. Douraki, Le role des droits de l' homme des immigrés, face au racisme, a la xenofobie, aux prejuges, dans l' europe des douze, *Annuaire de la Haye de Droit Internationale*, 1994, σ. 95-112.